O‘ZBEK TIBBIY TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISHI: TARIXIY AN’ANALAR, LINGVISTIK MUAMMOLAR VA ZAMONAVIY YECHIMLAR.

Berdiyeva Zebo Uralovna - Toshkent davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali “O‘zbek va xorijiy tillar”kafedrasi mudiri,dotsent.

Email: berdiyevazebo366@gmail.com

Islomov Akmaljon Akbar o‘g‘li - Toshkent Davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali talabasi.

Email: islomovakmaljon0903@gmail.com

Abdug’affarov Ozodbek Abdug’aniyevich - Toshkent Davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali talabasi.

Email: sayidovozodbek22@gmail.com

Fazliddin Pardayev Faxriddin o‘g‘li- Toshkent Davlat tibbiyot universiteti Termiz filiali talabasi.

Email: pardayevfazliddin749@gmail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqolada o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi ko‘p bosqichli tarixiy jarayon sifatida sistematik tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida terminologiyaning diaxron (tarixiy rivojlanish) va sinxron (hozirgi holat) jihatlari o‘rganildi. Arab-fors ilmiy an’analari, klassik Sharq tibbiy maktablari, sovet davrida rus tilining dominant roli va mustaqillikdan keyingi milliy terminologik siyosat o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilindi. Lingvistik nuqtai nazardan terminlarning morfologik moslashuvi, semantik siljishlar, terminologik dubletlar, transliteratsiya jarayonlari aniqlandi.

Tadqiqot natijalari o‘zbek tibbiy terminologiyasining gibrid xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, terminologiyada normativlik, standartlashuv va semantik aniqlik yetishmasligi asosiy muammolar sifatida belgilandi. Maqolada

zamonaviy terminologik boshqaruv, milliy korpus yaratish, terminologik komissiyalar faoliyatini kuchaytirish va sun’iy intellekt asosida terminlar monitoringini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar : Tibbiy terminologiya, diaxron tahlil, sinxron tizim, terminologik standartlashuv, transliteratsiya, semantik siljish, lingvistik adaptatsiya, korpus lingvistika.

Annotation

This article provides a systematic analysis of the formation of Uzbek medical terminology as a multi-stage historical process. Within the framework of the study, both the diachronic (historical development) and synchronic (current state) aspects of the terminology are examined. The influence of Arab-Persian scholarly traditions, classical Eastern medical schools, the dominant role of the Russian language during the Soviet period, and the national terminological policy in the post-independence era are analyzed in an interconnected manner. From a linguistic perspective, processes such as morphological adaptation of terms, semantic shifts, terminological doublets, transliteration are identified and discussed.

The results of the study demonstrate that Uzbek medical terminology has a hybrid character. At the same time, the lack of normativity, standardization, and semantic precision has been identified as the main set of challenges within the system. The article proposes scientifically grounded solutions, including the development of modern terminological management, the creation of a national corpus, the strengthening of terminological commissions, and the implementation of artificial intelligence–based monitoring of term usage.

Keywords : Medical terminology, diachronic analysis, synchronic system, terminological standardization, transliteration, semantic shift, linguistic adaptation, corpus linguistics.

Аннотация

В данной статье формирование узбекской медицинской терминологии рассматривается как многоэтапный исторический процесс и подвергается

системному анализу. В рамках исследования изучены как диахронические (историческое развитие), так и синхронные (современное состояние) аспекты терминологии. Взаимосвязанно проанализированы арабо-персидские научные традиции, классические восточные медицинские школы, доминирующая роль русского языка в советский период, а также национальная терминологическая политика в постнезависимый период. С лингвистической точки зрения выявлены такие процессы, как морфологическая адаптация терминов, семантические сдвиги, терминологические дублеты, транслитерация.

Результаты исследования показали, что узбекская медицинская терминология носит гибридный характер. Вместе с тем в системе выявлены основные проблемы: недостаточная нормативность, отсутствие единой стандартизации и нехватка семантической точности. В статье предлагаются научно обоснованные решения, включая развитие современной системы управления терминологией, создание национального корпуса, усиление деятельности терминологических комиссий и внедрение мониторинга терминов на основе технологий искусственного интеллекта.

Ключевые слова: Медицинская терминология, диахронический анализ, синхронная система, терминологическая стандартизация, калькирование, транслитерация, семантический сдвиг, лингвистическая адаптация, корпусная лингвистика.

KIRISH

Tibbiy terminologiya — bu nafaqat tilshunoslikning alohida sohasi, balki ilmiy tafakkur va klinik amaliyot o‘rtasidagi muhim kommunikativ vositadir. Har qanday tibbiy qaror, tashxis yoki ilmiy xulosa terminologik aniqlikka tayanadi. Shu sababli terminologiyaning mukammalligi sog‘liqni saqlash tizimi samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbek tibbiy terminologiyasi o‘zining shakllanishida uchta asosiy tarixiy paradigmani bosib o‘tgan:

Sharqiy ilmiy an’analar bosqichi (IX–XV asrlar).

O‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanish jarayoni uzoq tarixiy davrlarni o‘z ichiga oladi. Uning ilk bosqichlari Sharq tibbiyot maktablari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu davrda arab va fors tillari asosiy ilmiy til sifatida xizmat qilgan. Qadimgi tabiblar tomonidan yaratilgan ilmiy meros, ayniqsa Ibn Sino maktabi orqali shakllangan terminlar tizimi keyinchalik o‘zbek tibbiy leksikasining muhim qatlamini tashkil etgan. Bu terminlar ko‘pincha fonetik moslashuv orqali xalq tiliga kirib, hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Masalan, “tashxis”, “davo”, “illat” kabi terminlar arab tilidan o‘zlashgan bo‘lsa-da, bugungi kunda ular o‘zbek tilining ajralmas qismiga aylangan.

Bu davrda tibbiyot arab tilida rivojlangan bo‘lib, ilmiy terminlar asosan arab va qisman yunon manbalariga tayanadi. Bu terminlar keyinchalik o‘zbek tiliga fonetik va semantik moslashuv orqali kirib kelgan.

Rus tilining dominantligi davri (XIX–XX asrlar).

Keyingi bosqichda, ayniqsa XIX–XX asrlarda, rus tilining ta’siri sezilarli darajada kuchaydi. Sovet davrida tibbiyot sohasi to‘liq rus tiliga asoslanganligi sababli ko‘plab terminlar o‘zbek tiliga transliteratsiya yo‘li bilan kirib keldi. Natijada “anemiya”, “gipertoniya”, “nevrologiya” kabi terminlar keng qo‘llanila boshlandi. Bu jarayon terminologik tizimni boyitgan bo‘lsa-da, ba’zi hollarda milliy til me’yorlariga mos kelmaydigan shakllarning paydo bo‘lishiga olib keldi.

Natijada terminlar ko‘pincha bevosita transliteratsiya yo‘li bilan o‘zlashtirildi:

“гипертония” → gipertoniya

“анемия” → anemiya

Milliy tiklanish va global integratsiya davri (XXI asr).

Mustaqillikdan keyingi davrda esa o‘zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi bilan birga tibbiy terminologiyani milliylashtirish masalasi kun tartibiga chiqdi. Biroq global tibbiyot tizimi asosan lotin va ingliz terminlariga asoslanganligi sababli, milliy va xalqaro terminlar o‘rtasida muvozanatni saqlash muammosi

yuzaga keldi. Shu sababli hozirgi o‘zbek tibbiy terminologiyasi gibrid xarakterga ega bo‘lib, unda bir vaqtning o‘zida bir nechta til qatlamlari mavjud. Mustaqillikdan keyin milliy terminologiyani shakllantirishga urinishlar kuchaydi, biroq global tibbiyot tizimi ingliz va lotin terminlariga asoslanganligi sababli ikki yo‘nalishli rivojlanish yuzaga keldi.

Ikki yo‘nalishli rivojlanish — bu bir tomondan terminlarni milliylashtirish, ikkinchi tomondan esa xalqaro terminlarni saqlab qolish o‘rtasidagi parallel jarayondir.

Materiallar va Metodlar

Mazkur tadqiqot o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy holatini kompleks o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda ko‘p bosqichli va multidisiplinar metodologik yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqotning empirik bazasini turli davrlarga oid tibbiy va lingvistik manbalar tashkil etdi. Xususan, qadimgi Sharq tibbiyotiga oid qo‘lyozmalar, arab va fors tilidagi ilmiy asarlar, sovet davrida nashr etilgan tibbiy darsliklar va lug‘atlar, shuningdek mustaqillikdan keyingi o‘zbek tilidagi zamonaviy ilmiy maqolalar, klinik protokollar va o‘quv adabiyotlari tahlil qilindi. Shu orqali terminologiyaning tarixiy qatlamlari va ularning evolyutsiyasi aniqlashga harakat qilindi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, tarixiy-tahliliy metod asosida o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanish bosqichlari rekonstruksiya qilindi. Bu metod yordamida terminlarning kelib chiqishi, ularning turli davrlarda qanday o‘zgarishlarga uchragani hamda qaysi til manbalaridan o‘zlashtirilgani o‘rganildi. Shu bilan birga, diaxron tahlil orqali terminlarning vaqt o‘tishi bilan semantik va formal transformatsiyasi aniqlanib, ularning zamonaviy tizimdagi o‘rni belgilandi.

Lingvistik tahlil metodlari doirasida terminlarning morfologik, semantik va strukturaviy xususiyatlari batafsil o‘rganildi. Morfologik tahlil orqali terminlarning affiksatsiya, qo‘shma so‘z yasash va o‘zlashma modellari orqali shakllanishi ko‘rib chiqildi. Xususan, xalqaro tibbiy terminlarda keng qo‘llaniladigan -it, -oz, -oma kabi affikslarning o‘zbek tilida qanday moslashgani tahlil qilindi. Semantik tahlil

esa terminlarning ma’no o‘zgarishlari, kengayishi yoki torayishi, shuningdek ularning kontekstual qo‘llanish xususiyatlarini aniqlashga qaratildi. Shu asosda terminologik tizimda uchraydigan noaniqliklar va ko‘p ma’nolilik holatlari ochib berildi.

Qiyosiy metod yordamida o‘zbek tibbiy terminlari boshqa tillardagi, xususan rus, ingliz va lotin tillaridagi muqobillari bilan taqqoslandi. Bu jarayonda terminlarning semantik mosligi, struktura jihatidan o‘xshashligi va tarjima aniqligi baholandi. Qiyoslash natijasida ayrim terminlarning bevosita transliteratsiya yo‘li bilan o‘zlashtirilgani, boshqalarining esa kalkalash asosida yaratilgani aniqlandi. Bu esa o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishida turli lingvistik mexanizmlar birgalikda ishtirok etganini ko‘rsatadi.

Tadqiqotda korpus lingvistika elementlaridan ham foydalanildi. Turli tibbiy matnlar asosida kichik hajmli terminologik korpus shakllantirilib, unda terminlarning qo‘llanish chastotasi, variantlari va kontekstual ishlatilishi o‘rganildi. Bu yondashuv terminlarning real nutqdagi funksional yukini aniqlashga imkon berdi. Shu bilan birga, statistik tahlil orqali eng ko‘p qo‘llaniladigan terminlar aniqlanib, ularning til tizimidagi ustuvorligi belgilandi.

Bundan tashqari, kuzatuv va qisman so‘rov metodlari ham qo‘llanildi. Tibbiyot sohasi vakillari — talabalar, shifokorlar va ilmiy xodimlar o‘rtasida terminlardan foydalanishdagi amaliy muammolar o‘rganildi. Bu esa nazariy tahlil natijalarini amaliy holat bilan solishtirish va yanada aniq xulosalar chiqarish imkonini berdi. Umuman olganda, qo‘llanilgan metodlar o‘zaro uyg‘un holda ishlatilib, o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishini har tomonlama yoritishga xizmat qildi. Mazkur metodologik yondashuv terminologik tizimni nafaqat tarixiy va lingvistik jihatdan, balki funksional va amaliy nuqtai nazardan ham baholash imkonini berdi.

NATIJA

Tadqiqot natijalari o‘zbek tibbiy terminologiyasining murakkab, ko‘p qatlamli va gibrid tizim ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. O‘rganilgan manbalar asosida

terminologiyaning shakllanishida bir nechta tarixiy-lingvistik qatlamlar mavjudligi aniqlandi. Eng qadimgi qatlam arab va fors tillariga mansub bo‘lib, bu terminlar asosan Sharq tibbiyot maktablari orqali kirib kelgan. Ushbu qatlamga oid terminlar fonetik va morfologik jihatdan o‘zbek tiliga moslashgan holda bugungi kungacha faol qo‘llanib kelmoqda. Keyingi qatlam sovet davrida shakllangan bo‘lib, u asosan rus tili orqali kirib kelgan terminlardan iborat. Bu terminlar ko‘pincha transliteratsiya asosida o‘zlashtirilgan va ilmiy adabiyotlarda keng qo‘llanadi. Eng zamonaviy qatlam esa lotin va ingliz tillari asosidagi xalqaro terminlardan tashkil topgan bo‘lib, ular global tibbiyot tizimi bilan bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Tahlil natijasida termin hosil qilishning bir nechta asosiy mexanizmlari aniqlangan. Birinchidan, transliteratsiya orqali o‘zlashuv keng tarqalgan bo‘lib, bunda terminning fonetik shakli deyarli o‘zgarmagan holda qabul qilinadi. Ikkinchidan, kalkalash orqali termin yaratish holatlari kuzatildi, bunda xorijiy terminlarning ma’nosi o‘zbek tilida so‘zma-so‘z tarjima qilinadi. Uchinchidan, gibrid terminlar mavjud bo‘lib, ular milliy va xalqaro elementlarning kombinatsiyasidan tashkil topadi. Bu jarayonlar terminologiyaning boyishiga xizmat qilgan bo‘lsa-da, ayrim hollarda tizimlilikning buzilishiga olib kelgan.

Lingvistik tahlil natijalari terminologiyada bir qator muammolar mavjudligini ko‘rsatdi. Eng muhim muammolardan biri — terminologik dubletlar, ya’ni bir tushunchaning bir nechta nom bilan ifodalanishidir. Bu holat ilmiy aniqlikni pasaytiradi va tibbiy kommunikatsiyada noaniqlik keltirib chiqaradi. Shuningdek, semantik noaniqlik ham muhim muammo sifatida aniqlandi. Ba’zi terminlar turli kontekstlarda turlicha ma’noda qo‘llanilishi sababli ularning aniq chegaralarini belgilash qiyinlashadi.

Fonetik va morfologik moslashuv jarayonida ham ayrim muammolar kuzatildi. Xususan, ba’zi xalqaro terminlar o‘zbek tilining fonetik tizimiga to‘liq mos kelmaydi, bu esa ularning talaffuzi va yozilishida qiyinchiliklar tug‘diradi. Bundan tashqari, terminlarning morfologik tuzilishida yagona modelning yo‘qligi sababli bir xil tipdagi tushunchalar turlicha shakllarda ifodalanadi.

Statistik tahlil natijalari terminologiyaning tarkibiy nisbatlarini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotga jalb etilgan materiallar asosida aniqlanishicha, terminlarning katta qismi xalqaro (lotin-yunon asosli) birliklardan iborat bo‘lib, ular umumiy termin fondining asosiy qismini tashkil etadi. Rus tilidan kirgan terminlar ham sezilarli ulushni egallaydi, milliy o‘zbekcha terminlar esa nisbatan kamroq qo‘llanadi. Bu esa o‘zbek tibbiy terminologiyasining global tizimga yuqori darajada integratsiyalashganini ko‘rsatadi.

Korpus asosida olib borilgan kuzatuvlar terminlarning real nutqdagi qo‘llanishini aniqlash imkonini berdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, amaliy tibbiyotda ko‘proq xalqaro terminlar ishlatiladi, ommaviy kommunikatsiyada esa milliylashtirilgan variantlar ustunlik qiladi. Bu esa terminologiyaning ikki qatlamli — ilmiy va ommaviy — tizimga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi tasodifiy emas, balki tarixiy, ijtimoiy va lingvistik omillar ta’sirida yuzaga kelgan murakkab jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, mavjud tizim hali to‘liq standartlashmagan bo‘lib, uni takomillashtirish uchun ilmiy asoslangan yondashuv zarurligi aniqlandi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tibbiy terminologiyasi shakllanishi izchil va yagona model asosida emas, balki turli tarixiy davrlar va lingvistik ta’sirlar natijasida bosqichma-bosqich rivojlangan. Bu esa uning hozirgi holatda gibrid va ko‘p qatlamli tizim sifatida namoyon bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Arab-fors terminologik merosi, rus tilining uzoq muddatli dominantligi va zamonaviy global tibbiyotning ingliz-lotin asoslari o‘zaro qo‘shilib, murakkab terminologik struktura hosil qilgan. Bunday ko‘p manbalilik bir tomondan terminologiyaning boyishiga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan uning normativligi va tizimliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Muhokama jarayonida aniqlangan eng muhim masalalardan biri — terminologiyada yagona standartning yetishmasligidir. Turli ilmiy maktablar va

mualliflar tomonidan bir xil tushunchaning turlicha nomlanishi ilmiy kommunikatsiyada noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, terminologik dubletlar va sinonimik birliklarning ko‘pligi tibbiy amaliyotda tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, terminologiyani tartibga solish faqat lingvistik masala emas, balki amaliy tibbiyot samaradorligiga bevosita ta’sir qiluvchi omildir.

Shuningdek, semantik aniqlik muammosi ham muhokama markazida turadi. Terminlarning turli kontekstlarda turlicha ma’noda qo‘llanishi ularning aniq ilmiy ta’rifini belgilashni qiyinlashtiradi. Bu esa ayniqsa klinik qaror qabul qilish jarayonida xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli har bir terminning aniq va yagona ta’rifga ega bo‘lishi zarur.

Muhokama natijalariga ko‘ra, o‘zbek tibbiy terminologiyasini rivojlantirishda milliylik va xalqaro standartlar o‘rtasida muvozanatni saqlash muhim ahamiyatga ega. Faqat milliy terminlarga asoslanish global ilmiy hamjamiyat bilan integratsiyani cheklashi mumkin, aksincha faqat xalqaro terminlardan foydalanish esa tilning milliy xususiyatlarini zaiflashtiradi. Shu bois dual yondashuv — ya’ni ilmiy muhitda xalqaro terminlardan, ommaviy kommunikatsiyada esa milliy terminlardan foydalanish — eng maqbul strategiya sifatida baholanadi.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan raqamli lingvistika va sun’iy intellekt imkoniyatlari terminologiyani tizimli ravishda rivojlantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Terminologik korpuslar yaratish, avtomatik tahlil tizimlarini joriy etish va terminlar monitoringini yo‘lga qo‘yish orqali mavjud muammolarni samarali hal etish mumkin. Shu bilan birga, maxsus terminologik komissiyalar faoliyatini kuchaytirish va ularning qarorlarini normativ hujjatlar orqali mustahkamlash zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tibbiy terminologiyasi tarixiy jihatdan murakkab va lingvistik jihatdan ko‘p qatlamli tizim bo‘lib, uning hozirgi holati global va milliy omillarning o‘zaro ta’siri natijasidir. Tadqiqot natijalari terminologiyada

normativlik, standartlashuv va semantik aniqlik bilan bog‘liq muammolar mavjudligini ko‘rsatdi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy asoslangan, tizimli va kompleks yondashuv zarur.

Kelajak istiqbollari nuqtai nazaridan, o‘zbek tibbiy terminologiyasini rivojlantirish uchun birinchi navbatda yagona milliy terminologik baza yaratish, terminlarni standartlashtirish va ularning ilmiy asoslangan ta’riflarini ishlab chiqish muhimdir. Bundan tashqari, tibbiy ta’lim tizimida yagona terminologik standartni joriy etish, darslik va ilmiy adabiyotlarni muvofiqlashtirish ham dolzarb vazifalardan biridir. Shu bilan birga, xalqaro terminologik tizim bilan uyg‘unlikni saqlagan holda milliy til imkoniyatlaridan samarali foydalanish zarur.

Natijada, o‘zbek tibbiy terminologiyasini takomillashtirish orqali nafaqat ilmiy kommunikatsiya sifatini oshirish, balki tibbiy xizmat ko‘rsatish samaradorligini ham yaxshilash mumkin bo‘ladi. Bu esa sog‘liqni saqlash tizimining umumiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Hojiyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
3. Madvaliyev A. (tahr.). O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). — Toshkent, 2006–2008.
4. Vinogradov V.V. Русский язык (грамматическое учение о слове). — Москва: Высшая школа, 2001.
5. Superanskaya A.V. Общая терминология: Вопросы теории. — Москва: Наука, 1989.
6. Reformatskiy A.A. Введение в языковедение. — Москва: Аспект Пресс, 2005.
7. Wulff H.R. The Language of Medicine. — Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
8. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. — Amsterdam: John Benjamins, 1990.

9. World Health Organization. International Classification of Diseases (ICD-10). — Geneva: WHO, 2016.
10. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.